

TARİX

UOT: 94. 038

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT TÜRK” ƏSƏRİ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR MƏNBƏ KİMİ

Anar İsgəndərov
Tarix elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı,
BDU-nun Tarix fakültəsinin Mənbəşünaslıq,
Tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müdiri,
Bakı, Azərbaycan
anarisgandar@gmail.com <https://orcid.org/0009-0000-7337-7333>

Xülasə

Məqalədə Mahmud ibn əl-Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Kaşğari və onun qorunub saxlanılmış, həyatının ən mühüm əsəri – “Divanü Lüğat-it türk” monumental əsəri barədə məlumat verilmişdir. 1008-1095-ci illərdə yaşamış M.Kaşğari dövrünün ən məşhur ensiklopedik biliyə sahib alimlərindən biri hesab olunur. Qaraxani əyanlarının ən ali dairələrinə mənsub olması ona orta və ali təhsilini ən mükəmməl yerlərdə və məşhur müəllimlərdən almaq imkanı vermişdir. Onun “Divanü Lüğat-it türk” əsəri tarixi mənbə kimi ilk dəfə tədqiqatə cəlb edilmişdir. Əsərə istinadən məqalədə toxunduğumuz məsələlər ayrı-ayrılıqda tədqiq olunsa da, onların kompleks şəkildə tədqiqi əsərin Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətini daha sistemli şəkildə izləməyə imkan verir. Məqalədə Mahmud Kaşğarının həyatı, “Divanü Lüğat-it türk” əsərinin yazılması və məlum nüsxələri, öyrənilməsi, əsərin strukturu və tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini şərtləndirən amillər tədqiq olunmuşdur. Aparılan araşdırmanın nəticəsində məlum olur ki, “Divanü Lüğat-it türk” əsəri min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri – başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, iqtisadi həyatını, mənəvi, milli dəyərlərini, psixologiyasını, dünyagörüşünü, həyat tərzini, adət və ənənələrini, sosial münasibətlərini, etnoqrafiyasını bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə özündə əks etdirən dəyərli bir mənbədir.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, Divanü Lüğat-it-türk, Azərbaycan, türklər, oğuzlar.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНЮ ЛЮГАТ-ИТ-ТУРК» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Анар Искендеров
Доктор исторических наук, профессор
Депутат Милли Меджлиса Азербайджанской Республики,
Заведующий отделом источниковедение, историография
и методология исторического факультета БГУ
Баку, Азербайджан

Резюме

В данной статье приводятся сведения о Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммед аль-Кашгари и сохранившийся главным труде его жизни – монументальная работа «Диваню люгат ит-тюрк». М. Кашгари, живший в 1008-1095 годах, считается одним из самых известных ученых, обладающих энциклопедическими знаниями. Принадлежность к высшим кругам караханидской знати позволила ему получить среднее и высшее образование в лучших учебных заведениях Кашгара. Его труд «Диваню люгат ит-тюрк» впервые изучен нами как исторический источник. Хотя вопросы, упомянутые в статье применительно к произведению, изучаются отдельно, их комплексное изучение позволяет более системно проследить значение произведения для истории Азербайджана. В статье жизнь Махмуда Кашгари, написание и известные экземпляры произведения «Диваню люгат ит-тюрк», его изучение, структура произведения и факторы, определяющие его значение как исторического источник, изучены. В результате исследования становится ясно, что произведения

«Дивану лугат ит-тюрк» содержит все черты тюркство тысячу лет назад – особенно язык и литературу, историю, географию, культуру, экономическую жизнь, духовные и национальные ценности, психологию, мировоззрению и образ жизни тюрков. Одним словом это ценный источник, который идеально отражает их обычаи и традиции, общественные отношения, этнографию.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, Дивану лугат-ит-тюрк, Азербайджан, тюрки, огузы.

WORK OF MAHMUD KASHGARI “DIVANU LUGAT-IT-TURK” AS A SOURCE ON THE HISTORY OF AZERBAIJAN

Anar Iskenderov

Doctor of Historical Sciences, Professor

**Deputy of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan,
Head of the Department of Source Studies, Historiography
and methodology of the Faculty of History of BSU**

Baku, Azerbaijan

Summary

This article provides information about Mahmud ibn al-Hussein ibn Muhammad al-Kashgari and the surviving main work of his life, the monumental work “Divanu lugat it-Turk”. M.Kashgari, who lived in 1008–1095, is considered one of the most famous scientists with encyclopedic knowledge. Belonging to the highest circles of the Karakhanid nobility allowed him to receive secondary and higher education in the best educational institutions in Kashgar. We studied his work “Divanu lugat it-Turk” for the first time as a historical source. Although the issues mentioned in the article in relation to the work are studied separately, their comprehensive study allows us to more systematically trace the significance of the work for the history of Azerbaijan. In the article, the life of Mahmud Kashgari, the writing and known copies of the work “Divanu lugat it-Turk”, its study, the structure of the work, and the factors that determine its significance as a historical source are studied. As a result of the study, it becomes clear that the work “Divanu lugat it-Turk” contains all the features of Turkism a thousand years ago, especially the language and literature, history, geography, culture, economic life, spiritual and national values, psychology, worldview, and way of life of the Turks. In a word, this is a valuable source that ideally reflects their customs and traditions, social relations, and ethnography.

Key words: Mahmud Kashgari, Divanu lugat-it-Turk, Azerbaijan, Turks, Oguzes.

Aktuallıq. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri Azərbaycanda da geniş yayılmış oğuz türklərinin tarixinin tədqiqi baxımdan aktuallığını qoruyur. Bu aktuallığı şərtləndirən ən mühüm amil isə mənbənin sadəcə linqvistik deyil, tarixi məlumatlarla da zəngin olmasıdır.

Annotasiya. Hər bir tarixi mənbə öz dövrünün aynasıdır. Lakin bəzi mənbələr sadəcə öz dövrünə deyil, hətta minilliklərə işıq sala bilər. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri də belə mənbələrdən biridir. Dilçilik aspektində daha çox tanınsa da bu əsər türk xalqlarının tarixi keçmişini ilə maraqlanan istər dilçilər, istər tarixçilər üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır. Xüsusilə də tarixçilər üçün dəyərli etnoqrafik, tarixi-coğrafi, tarixi-linqvistik, toponimik mənbə rolunu oynayan bu əsərdə şərh edilmiş məsələlər hələ uzun müddət aktuallığını qoruyacaq və türkün tarixinə işıq salacaqdır. Çünki bu əsər sadəcə bir alimin müşahidəsi deyil, uzunmüddətli tədqiqatlara, dərin elmi biliyə, müxtəlif mənbələrə dayanaraq ərsəyə gətirilmiş sanballı bir qaynaqdır.

Metod. Məqalədə tarixi-genetik, təsviri-təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. XI əsrdə yaşamış türkoloq Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir. Bu mənbə türk xalqlarının etnik, etnoqrafik, linqvistik, toponimik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Müəllif əsərində 30 yaxın türk dilini qeyd edir və bu dilin Çindən Ruma qədər geniş bir arealda yayıldığını qeyd edir. Türk dillərindən biri olan Azərbaycan türkcəsi də bu areala, oğuz dünyasının tərkibinə daxildir. Azərbaycan dilinin oğuz danışığı dilinə, Azərbaycan türklərinin etnik kökəninə oğuzlara bağlı olduğu nəzərə alsaq M.Kaşğarının oğuzlarla bağlı dediyi fikirləri tariximiz üçün mühüm mənbə

rolunu oynayır. "Divanü lüğat-it-türk" əsəri oğuz türkcəsinə aid dövrümüzə qədər gəlib çatmış ilk və ən zəngin mənbələrdən biri olduğuna görə onun təhlili tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə də Azərbaycan türkcəsinin oğuz-səlcuq tayfalarının dil xüsusiyyətlərilə fərqli və oxşar məqamlarının öyrənilməsi baxımından bu mənbənin öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Mahmud Kaşğarının müəllifi olduğu bu lüğət ilk növbədə türk xalqlarının və oğuzların yaşadığı tarixi-coğrafi məkanı müəyyən etməyə imkan verir.

Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsəri istər türkoloqların və şərqşünasların, istərsə də tarixçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu istiqamətdə saysız-hesabsız monoqrafiya, kitab və məqalələr qələmə alınmışdır. Bu əsəri dilimizə tərcümə edən Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarının anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə iki biblioqrafik göstərici də çap etdirmiş, "Divanü lüğat-it türk" əsərinin tədqiqinə dair qələmə alınmış müxtəlif əsərləri bura daxil etmişdir [5]. Təbii ki, Azərbaycanda M.Kaşğari irsinin və onun qeyd edilən əsərinin tədqiqi hələ XX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Bu istiqamətdə Bəkir Çobanzadənin (1893-1937), Əmin Abidin (1898-1937), Hənəfi Zeynallının (1896-1937), Panteleymon Jüze və b. tədqiqatlarını qeyd edə bilərik. "Divanü lüğat-it türk" əsəri ilk dəfə XX əsrin 30-cu illərində Xalid Səid Xocayev tərəfindən dilimizə tərcümə edilsə də, bu əsəri çap etdirmək mümkün olmamışdır. XX əsrin 50-60-cı illərində isə bir neçə məqalə istisna olmaqla hər hansı ciddi tədqiqat əsəri ortaya qoyulmamışdır [5, 114-116]. M.Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" əsərinin 950 illik yubileyi ərəfəsində bu istiqamətdə ciddi dönüş baş vermişdir. Əbdüləzəl Dəmirçizadə (1909-1979) [3], Məmmədəğa Şirəliyev (1909-1991), Vaqif Aslanov və başqaları bu mövzu ətrafında məqalələr dərc etdirmişdir. Ümumiyyətlə, əsər əsasən dilçilik aspektində tədqiq olunmuş, Tofiq Hacıyev [8], Fərhad Zeynalov [15], Elbrus Əzizov [6] və başqaları da bu mənbəni məhz bu istiqamətdə araşdırmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Kaşğarının tədqiq etdiyimiz əsəri yalnız dilçilik istiqamətli bir mənbə deyil, çünki burada türk xalqlarının həyatı, məişəti, etnoqrafiyası, mifologiyası, poeziyası haqqında da geniş məlumatlar əldə etmək mümkün olur. XX əsrin 90-cı illərində isə Tərhan Quliyevin [10], Ağaverdi Xəlilin [9], Əsəd Cahangirin [2] bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarını qeyd edə bilərik. Son illərdə isə Ramiz Əsgərin Azərbaycanda kaşğarişünaslığın inkişafındakı rolunu və bu sahədə apardığı araşdırmaları xüsusi qeyd edə bilərik. Məhz o, Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsərinin ilk dəfə olaraq Azərbaycanda türkcəsində nəşrinə nail olmuşdur [12; 13]. R.Əsgərin bu mənbə ilə bağlı xidməti bununla yekunlaşmır, o həm də Mahmud Kaşğari və onun "Divan"ı haqqında silsilə məqalələr yazmış, "Mahmud Kaşğari və onun "Divanü lüğat-it türk" əsəri" adlı monoqrafiya çap etdirmişdir [4]. 2011-ci ildə isə Yaqut Quliyeva "Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" əsərində oğuz leksikası" adlı namizədlik işi [11] müdafiə etmişdir.

1008-1095-ci illərdə yaşamış (bəzi məlumatlara görə 1105-ci ildə vəfat etdiyi qeyd olunur) Mahmud Kaşğari Qaraxanilər nəslindən olub bu xanədanlığa aid məzarlıqda da dəfn edilmişdir. O təhsilini Mədrəseyi-Sacidə almışdır. O, öz dövrünün bütün elmlərinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş, riyaziyyat, hesab, həndəsə, astronomiya, dil, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, hüquq, təbabət, ilahiyyat, pedaqogika, psixologiya, hərbi sənəti, məntiq, siyasət, etika və sair elmlərə dair biliklər əldə etmişdir. 10-15 il bütün türk ellərini şəhər-şəhər, kənd-kənd, oymaq-oymaq, oba-oba gəzən Mahmud Kaşğari 30-dan yuxarı türk ləhcəsini bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir [12, 24-25]. Mahmud Kaşğari bu ləhcələri nə üçün öyrənməsinin səbəbini belə şərh etmişdir: "Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk elədim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim [12, 25, 55]." Mahmud Kaşğari ömrünün sonuna yaxın vətəninə qayıtmış, doğulduğu Opalda mədrəsə açaraq («Mədrəseyi-Mahmudiyyə») bir müddət burada dərs demiş, daha sonra haqqın rəhmətinə qovuşmuşdur. Onun qəbri üzərində möhtəşəm bir türbə tikilmiş, məzarı isə əsrlərdən bəri qədərbilən xalqın ziyarət yerinə çevrilmişdir. "Divan"ın 950 illik yubileyi münasibətilə türbəsi təmir edilmiş, ətrafı abadlaşdırılmış, böyük park salınmışdır [12, 28].

"Divan"ın yazılma tarixi barədə müxtəlif rəqəmlər irəli sürülsə də, elmi ədəbiyyatda 25 yanvar 1072-10 fevral 1074-cü illər əsas kimi qəbul edilmişdir. Əsərin redaktə olunması haqqında

da bir-birindən fərqli tarixlər (1076-78, hətta 1083-cü il) qeyd edilir. Əsərin xəlifə əl-Müqtədiyə ərməğan edilməsi haqqındakı qeyd [12, 29, 55] də bəzi dolaşlıq yaradır. Çünki əl-Müqtədi 1075-ci ilin aprelində, “Divan” faktiki olaraq yazılıb başa çatdırıldıqdan 14 ay sonra taxta çıxmışdır. Ehtimal ki, bu qeyd kitabın redaktəsi bitdikdən sonra əlavə edilmişdir. Əsər Türkünstanda qələmə alınmağa başlanmış, faktiki material ayrı-ayrı bölmələr üzrə əvvəlcədən qaralama şəklində qismən hazırlanmış, Bağdadda əsər sürətlə qələmə alınaraq tamamlanmışdır [12, 29]. Mahmud Kaşğarının öz əlilə yazdığı dörd nüsxədən heç biri bizə gəlib çatmamışdır. “Divan”ın elm aləminə məlum olan yeganə nüsxəsi əslən Cənubi Azərbaycanın Savə şəhərindən olan, sonra Şama yerləşən Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Əbu-l-Fəth əs-Savi, sümme əd-Diməşqi (yəni Dəməşqdə yaşayan) tərəfindən Mahmud Kaşğarının öz avtoqrafından tam 200 il sonra köçürülən nüsxədir [12, 30]. Bu gün biz bu qiymətli əsərlə məhz bu nüsxə vasitəsi ilə tanış oluruq.

“Divanü lüğət-it türk” elm aləminə 1914-cü ildə məlum olmuşdur. Bu əsərin tanınması Əli Əmiri Əfəndinin adı ilə bağlıdır. O, məşhur kitabsevər olmuş, bir dəfə İstanbulun “Səhhaflar çarşısı”nda yeni kitabın sorağını almış və əsəri 33 qızıl lirəyə satın almışdır [12, 32]. Əsər barədə Ziya Göyalt maraqlansa da Əli Əmiri Əfəndi əvvəlcə kitabın itib-batacağı qorxusu ilə əsəri ona verməmiş, yalnız o dövr Osmanlıda baş nazir Tələt Paşanın və Ədliyyə naziri İbrahim Əfəndinin xahişi üzrə əsər ilk öncə tərcümə və nəşr edilmək üçün Kilisli Rifəre (Əhməd Rifət bin Əbdülkərimə) (1873-1953) etibar edilmişdir. Rifət Bilgə kimi tanınan bu şəxs bir sıra ərəb və fars alimlərinin əsərlərini və lüğətlərini türkcəyə tərcümə etməsi ilə məşhur idi. O, Mahmud Kaşğarının “Divan”ını 3 cildə nəşr etmişdir. Qeyd edək ki, kitabı qoruyub saxlayan Əli Əmiri Əfəndi ömrü boyu topladığı 15 minə yaxın nadir kitab və əlyazma ilə birgə “Divan”ın yeganə nüsxəsini də ömrünün sonuna yaxın İstanbuldakı Millət kitabxanasına hədiyyə etmişdir. «Divanü lüğət-it-türk»ün yeganə əlyazma nüsxəsi hazırda həmin kitabxananın kataloqunda Ar. 4189 nömrə altında qeydə alaraq saxlanır [12, 32-33]. “Divanü lüğət-it türk” əsəri əsasında 1928-ci ildə Breslau Universitetinin professoru Karl Brokklemann (1868-1956) tərəfindən Macarıstan Elmlər Akademiyasının maddi dəstəyi hesabına “Divan”dakı sözlərin əlifba sırası ilə düzüldüyü bir cildlik əsər nəşr edilmişdir. “Divanü lüğət-it-türk” Türk Dil Qurumunun banilərindən biri olan Bəsim Atalay tərəfindən 1939-1943-cü illərdə 3 cildə nəşr edilmişdir. Bu əsərin dünyada ən mükəmməl nəşri hesab edilir [12, 34-35]. Azərbaycanda isə artıq qeyd etdiyimiz kimi 1935-1937-ci illərdə məşhur dilçi Xalid Səid Xocayev tərəfindən ilk dəfə dilimizə tərcümə edilmişdir. Bəsim Atalaya görə, Xalid Xocayevin tərcüməsində əsas nöqsan sözləri klassik xaqaniyyə türkcəsi ilə deyil, müasir Türkünstan şivələrinə uyğun şəkildə verməsidir [12, 35]. “Divan” 1960-1967-ci illərdə Salih Mütəllibov tərəfindən özbəkçəyə, 1972-ci ildə Sir Gerard Klauson tərəfindən ingiliscəyə, 1981-1984-cü illərdə uyğurçaya, 1997-1998-ci illərdə Əskər Egeubay tərəfindən qazaxçaya, 2002-ci ildə Alimcan Sabitin redaktorluğu ilə çincəyə, 2004-cü ildə Hüseyin Düzgün tərəfindən farsçaya tərcümə edilmişdir [12, 36-39].

«Divanü lüğət-it-türk» quruluşca çox mürəkkəbdir. Burada 9 mindən artıq söz verilmişdir. Maddə içində və mətnlərdə rastlanan baş söz və söz birləşməsinin miqdarı hər nəşrdə fərqlidir. Məsələn, bu rəqəm Karl Brokklemann nəşrində 7.993, Bəsim Atalay nəşrində 8.783, Salih Mütəllibov nəşrində 9.222, Ramiz Əskərin nəşrində isə 9300-dür. Mahmud Kaşğari çoxmənalı sözləri və omonimləri bir maddə altında verdiyi halda, ayrı-ayrı nəşirlər onları parçalayaraq iki, bəzən üç, hətta dörd-beş maddə halına saldıqlarına görə bu cür fərqlilik yaranmışdır [12, 43-44].

Əsər klassik ərəb qrammatikası və lüğətçilik ənənələri əsasında qələmə alınmışdır. Sözlər ərəb əlifbasındakı hərflərin sırasına uyğun olaraq düzülmüşdür. 8 kitabdan ibarətdir:

1. “Həmzəli sözlər kitabı”
2. “Salim kitabı” (buraya tərkibində ərəbcə «hərfi-illət» deyilən əlif, vav, ye hərflərindən biri və təkrarlanan hərfi olmayan sözlər daxildir).
3. “Müzaəf kitabı” (bu kitabdakı sözlərdə eyni cinsli iki hərflər yan-yan gəlir, bu zaman ilk hərflər sükunlu, ikinci hərflər hərəkəli olur).
4. “Misal kitabı” (sözün tərkibində hərfi-illətdən, yəni əlif, vav, ye hərflərindən biri olsa, ona «misal» deyilir).

5. "Zəvat üs-sələsə" (üç hərfləli sözlər).
6. "Zəvat ül-ərbəa" (dörd hərfləli sözlər).
7. "Ğünnəli sözlər kitabı" (tərkibində gənizdən (burundan) gələn hərflər olan sözlər).
8. "Cəm beyn əs-sakineyn" (sükunlu iki hərfin birləşdiyi sözlər).

Yeri gəlmişkən onu da demək lazımdır ki, hər bir kitabda 2, 3, 4, 5, 6 hərfləli sözlər fəsiləri, eləcə də salim, müzaəf və ğünnəli qismləri, habelə sözün quruluşundan asılı olaraq müxtəlif fəsiləri vardır. Kitablarda bəziləri isimlər və fellər olmaqla iki kitaba, sonra bölmə və fəsilərə ayrılmış, müvafiq qrammatik izahatlarla təmin edilmiş, bu zaman ərəbcə terminlər işlədilmişdir. Mahmud Kaşğari «Divanü lüğat-it-türk»ə türk dillərində istifadədən çıxmış arxaik sözləri, habelə xalq arasında fəal şəkildə işlədilən, lakin başqa dillərdən keçən alınma kəlmələri daxil etməmişdir. O, alınma sözlərin qarşısında "qeyri-əslyyə", yəni "bu söz əsl türkcə deyildir" qeydini də vermişdir [12, 45-46].

Mahmud Kaşğarının tədqiq etdiyimiz əsəri orta əsrlərdə də Azərbaycanda sıx şəkildə məskunlaşmış türk tayfalarının tarixinə də dəyərli məlumatları özündə əks etdirir. Bu əsərdə XI əsrin ikinci yarısında türk tayfalarının yayılma arealını Rumdan Çinə qədər əraziləri əhatə etdiyi qeyd olunur. O yazır: "Rum ölkəsindən tutmuş Maçinədək türk ellərinin hamısının boyu (uzunluğu) beş min, eni üç min fərsəx, tamamı səkkiz min fərsəxdir" [12, 104]. Bu məlumatda dəyişən nəşə yoxdur. Çünki bugün də Kiçik Asiyadan Çinə qədər geniş bir coğrafiyada türk xalqları yaşamaqda davam edir. Mahmud Kaşğari Rumdan şərqdəki torpaqlarda türklərin daha qədimdən yaşadıklarını qeyd edir. Nəzərə alsaq ki, oğuzların qınıq boyundan olan Səlcuqların Ön Asiyaya, Xəzər dənizinin qərbinə yürüşünü XI əsrlə bağlasaq, onda Mahmud Kaşğarının dediyi sözlərin əhəmiyyəti bir daha aydınlaşar. Çünki Mahmud Kaşğarının qələmə aldığı "Divan"ın tarixi, 1072-74-cü illərə, təqribən səlcuqların Ön Asiyaya ilk yürüşləri olan, 1071-ci ildə baş vermiş Malazgird döyüşünə təsadüf edir. Bu da o deməkdir ki, oğuz-səlcuq türkləri buraya yeni gəlməyə başlamış, yerli türklər isə burada daha qədim zamanlardan məskunlaşmışdır. Mahmud Kaşğari bu faktı belə qeyd edir: "Rum ölkəsinin yaxınlığından şərqə doğru tərtib etməklə şərqdəki müsəlman olan və olmayan oğuz boylarının yerlərini də bildirdim. Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy bəçənəkdir. Sonra kıfçak (qırçaq), oğuz, yəmək, başğırt, basmıl, kay, yabaku, tatar, kırkız (qırğız) gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar. Bu boylar Rum ölkəsinin sərhəddindən şərqə doğru bu ardıcılıqla məskunlaşmışlar" [12, 77]. Mahmud Kaşğari bu torpaqların sadəcə türk torpaqları olduğunu qeyd etməklə yetinmir, hansı türk tayfasının bu torpaqların hansı ərazisində yaşadığını da dəqiq bildirir. Onun əsərində verilmiş dünya xəritəsi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindən biridir. Xəritədə Azərbaycanın adı "ərzi-Azərbaycan" kimi qeyd olunub. Qeyd edək ki, xəritənin h.664/m.1266-ci ilə aid (orijinal variantı h.464/m.1076) nüsxəsi Türkiyənin İstanbul şəhərində Millet Genel Kitabxanasında (Millet Genel Kütüphanesi, Ali Emiri 4189, fols. 22b-23a, İstanbul) qorunur [17]. Burada cəhətlər və coğrafi yönələr, türk ellərinin və ölkələrin coğrafi ardıcılığı, hətta ekvator və şimal qütbü, dağlar və çaylar, səhralar və dənizlər təsvir edilmişdir. Azərbaycan torpaqları kimi xatırlanan ərazinin şimalında Xəzərlər, Dərbəndi adı altında Dərbənd şəhəri, Dərbəndin şimal-şərqində Abaskun adı altında Xəzər dənizi, cənub, cənub-şərqə doğru isə Xorasan, İraqeyn (iki İraq - Əcəm və Ərəb İraqı) qeyd edilmişdir. Bu xəritə min il bundan əvvəlki dövr üçün ideal sayıla bilər [12, 27]. Rum məmləkətinə daha yaxın qeyd edilən bəçənək boyunun yayılma arealı da diqqəti cəlb edir [12, 77, 469]. Qeyd edək ki, oğuzların 24 boyundan biri olan bəçənəklərin adı Azərbaycanda da qorunub saxlanılır. Naxçıvanda Şahbuz rayonunda Biçənək aşırımını, kəndini, dağını, çayını, Qubada Biçənəkdərə çayını [1, 133] qeyd edə bilərik. Bəçənəklərin oğuz boyu olduqlarını Kaşğari də "Divan"da təsdiqləyir və onların yaşadığı ərazini təkrar-təkrar xatırlayır. Məsələn, o bir neçə yerdə açıq-aşkar yazır: "Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy bəçənəkdir..." [12, 77]; "Rum diyarındakı bəçənəklərə qədər..." [12, 104]. Böyük türkoloqun sözlərinə görə bəçənəklər oğuzdurlar. Mahmud Kaşğari "Divan"da açıq-aşkar yazır: "Bəçənək – bir oğuz boyu. Bu söz Biçənək şəkildə də yazılır" [12, 469].

Rum ölkəsindən Çinə qədər oğuzlar, suvarlar və qıpçaqların yaşadığını qeyd edən Kaşğarının bu məlumatı yalnız bəçənəkləri nəzərdə tutmurdu. Çünki Azərbaycandan şimalda yaşayan xəzərlər, tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan oğuz, suvar, qıpçaq tayfalarının həm mənbələrdə, həm də Azərbaycandakı yer-yurd adlarında bugünə qədər qorunub saxlanılan izləri bu qənaətə gəlməyə imkan verir. Məsələn, XIII əsr tarixçisi Şihab əd-din Muhəmməd ən-Nəsəvi Xarəzmşah Cəlalləddinə ithaf etdiyi əsərində Arranı “Mühtəşəd” əl-türkmən”, yəni “türkmənlərin toplandığı yer” adlandırır [16, 159]. O həm də qeyd edir ki, “Arranda və Muğanda türklər qarışqa kimi qələbəlik yaratmışdılar” [16, 225]. Bu gün Azərbaycanda əfşar, bayat, çəpni, qarxun, bayandur, yivə (baharlu), çavuldur, dögər və b. oğuz tayfalarının adlarının qorunub saxlanması oğuz türklərinin Azərbaycanda necə sıx şəkildə yaşadığını sübut edir. Ümumiyyətlə, oğuz tayfaları barədə məlumat verərkən Mahmud Kaşğarının “Divan”ın müxtəlif yerlərində bir qeydi bir neçə dəfə xatırlatması da böyük maraq doğurur. Belə ki, o, “Divan”ın bir neçə yerində “oğuzların bəzilərində” [12, 380; 13, 75-340] ifadəsini işlədir. Bu fikir bir daha oğuzların daha geniş areala yayıldığını, bunun da öz növbəsində onların dil xüsusiyyətlərinə də təsirsiz ötüşmədiyini göstərir. Buna baxmayaraq o, oğuzlar da daxil olmaqla türk tayfalarının vahid dövlətçilik dilinin olduğunu, bu dilin “xaqaniyyə” dili olduğunu və hər bir türk tayfasının bu dili gözəl bildiyini də qeyd edirdi. Bu da Azərbaycan da daxil olmaqla geniş bir coğrafiyada dövlətlər qurmuş türk xalqlarının vahid dövlətçilik və ədəbi dilinin olmasına dair dəyərli bir nümunədir [7, 16].

“Divan”ın oğuz dili istər tarixən Azərbaycan ədəbi dilində, istər “Dədə Qorqud” eposunun dilində və istərsə də müasir Azərbaycan dilində öz əksini tapmışdır. Belə ki, oğuz dilinə aid olan həm “Divan”da rast gəldiyimiz, həm də “Dədə Qorqud”un dilində işlənmiş us, oğur/uğur, əlig, ak, örgən, inqək, ayruk, alma, ərməğan, qat, qoç, qurt, tamur, qoşni/qonşu, kələcü, çapıtğan, savaşdı, çaldırdı, çalturdu, bəkləndi, yazdı, yas, sordı, bağırdu, buyurdu, dədə, dəvə, dəli, qonakladı, sinquk, dərin, ağıl və s. kimi sözlər dediklərimizə sübut ola bilər. “Divan”da oğuz dilinə aid olan bəzi sözlər Azərbaycan dilinə aid bəzi abidələrdə və həmçinin Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində də işlənməkdədir [11, 18].

Mahmud Kaşğarının “Divan”ı həm də etnoqrafik mənbədir. Bu istiqamətdə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş Pərinaz Sadıqlının əsərində əldə edilən nəticələri göstərmək yetərlidir. Məsələn, oğuzların mətbəx mədəniyyəti bu gün də Azərbaycanda qorunub saxlanılır. “Divan”da adları çəkilən şişlik, kəllə-paça, dürmək kimi yeməklər, köməc (kömbə), yarma yuğa (lavaş) kimi çörək, ayran, boza (çaxır), qırmız, meyvə şirələri və s. kimi içki adlarının çoxu dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır və bu gün də onlardan istifadə olunur [14, 5-6]. Yaxud da oğuzların geyim mədəniyyəti ilə bağlı “Divan”da istifadə edilən ifadələrə diqqət etdikdə də burada da bir mədəni varislik ənənələrinin qorunub saxlanıldığını görürük. Məsələn, “Divan”da adları çəkilən kişi, qadın və uşaq geyimləri, papaq, yaylıq və ayaqqabılar haqqında verilən məlumatların çoxu Azərbaycanda indi də istifadə olunur. Qaftan, əllik, yaxalıq, köynək, papaq, yapıncı kimi geyim adları, parça və bəzəklərin çoxu bu gün Azərbaycanda qorunub saxlanılır. Onların əksəriyyətinin adı da, hazırlanma qaydası da “Divan”dakının eynisidir [14, 6]. Yaxud da “Divan”da oğuzların təsərrüfat həyatı ilə bağlı qeyd olunan “oğrak-oraq”, “əkin-şum, əkin”, “kındığu-vəl, xırman döymək üçün işlədilən alət” kimi əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı ifadələr Azərbaycanda da əkinçilikdə tez-tez istifadə edilir [14, 8]. Eyni bənzərlikləri biz oğuzların qoyunçuluq, atçılıq, ovçuluq təsərrüfatı ilə bağlı da “Divan”da verilən məlumatlarla da bir daha şahidlik edirik [14, 10].

Nəticə. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu əsər əsasında aparılan tədqiqatlar əsasən dilçilik sahəsini əhatə etmişdir. Bununla belə həmin tədqiqatların gedişində əsərin nə qədər tarixi əhəmiyyət kəsb etməsi Divandan gətirdiyimiz nümunələrdən də gördüyümüz kimi daim ön plana çıxır. Çünki əsərlə bağlı toxunduğumuz etnik, etnoqrafik, tarixi-coğrafi, linqvistik məqamlar eyni zamanda əsərin tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini də nümayiş etdirməyə imkan verir. Əsərdə Azərbaycanın adı sadəcə bircə dəfə qeyd olunsada, vətənimizin tarix boyu müxtəlif türk tayfaları, xüsusilə də oğuz boyları üçün yurd yeri olması və həmin tayfalara aid mədəni, mədəni dəyərləri xalqımızın genefonduna həkk olması bu əsərin tariximiz üçün nə qədər mühüm mənbə rolunu oynadığını qeyd etmək üçün

yetərlidir. Bu əsər əsasında XXI əsrdə çoxlu sayda elmi işlər müdafiə edilsə də, hələ də "Divanü lüğat-it-türk" əsərinin sırf tarixi tədqiqi istiqamətində bir boşluq nəzərə çarpır. Bu boşluğu doldurmaq üçün izlədiyimiz süjet xəttinin gələcəkdə bu istiqamətdə görülməli işlər üçün bir yol xəritəsi olacağına ümid edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: (2 cildə) / red. R.Əliyeva; tərt. ed. R.Əliyeva, Q. Məşədiyev, E.İnanc, T.Baxşıyeva, Ş.Qocayeva, İ.Məmmədov, F.Xalıqov – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – 304 s.
2. Cahangir Ə. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsərindəki bədii nümunələr əsasında) / Ə.Cahangir. – Bakı: Elm, –2001. – 168 s.
3. Dəmirçizadə Ə. XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarının müqayisəli metodu // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Elmi əsərləri, – 1966, – Seriya 11. № 1, – s.77-102.
4. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun "Divanü lüğat-it-türk" əsəri / R.Əskər. – Bakı: MBM, – 2008. – 432 s.
5. Əskər R. Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 biblioqrafik göstərici / R.Əskər. – Bakı: MBM, – 2008. – 96 s.
6. Əzizov E. Söz xəzinəsi: Söz haqqında araşdırmalar / E.Əzizov. – Bakı: Maarif, – 1995. – 128 s.
8. Hacıyev T. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri // – Bakı: Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi, – 1983, –1983, – s. 15-29.
9. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / T.Hacıyev. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1976. – 152 s.
10. Xəlilov A. Mahmud Kaşğarının "Kitabi Divani Lüğət-it türk" əsərində paremioloji vahidlərin struktur-semantik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2005. –139 s.
11. Quliyev T. Azərbaycan şeirinin qədim dövrü / T.Quliyev. – Bakı: Nurlan, – 2001. – 44 s.
12. Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsərində oğuz leksikası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2011. – 27 s.
13. Mahmud Kaşğari Divanü lüğat-it-türk: (4 cildə) / Tərc. və nəşrə haz. R.Əskər. – Bakı: Ozan, – c. 1. – 2006. – 512 s.
14. Mahmud Kaşğari Divanü lüğat-it-türk: (4 cildə) / Tərc. və nəşrə haz. R.Əskər. – Bakı: Ozan, – c. 2. – 2006. – 400 s.
15. Sadıqlı P. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsəri etnoqrafik mənbə kimi: / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2017. – 31 s.
16. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları / F.Zeynalov. – Bakı: Maarif, – 1981. – 343, (5) s.
17. Nasaw M. Histoire du Sultan Djelal-ed-Din Mankobirti / M.Nasaw. – Paris: Ernest Leroux, – 1895. – 518 p.
18. World Map of al-Kashghari: (Electronic resource) / URL: <http://www.myoldmaps.com/early-medieval-monographs/214-al-kashgharis-world-map/214-al-kashghari.pdf>

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
t.e.d., prof. Abbas Seyidov